

מבוטשאטש לתלפיות

דן לאור, ש"י עגנון (גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי), ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח, עמ' 205

עורכי הסדרה 'גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי' לא יכלו לבחור בחירה נאותה יותר מלהקדיש אחד מכרכיה לשמואל יוסף עגנון. הפנייה אל דן לאור, החוקר והביוגרף הנודע של עגנון, שפרסם בשנת 1998 את הביוגרפיה עבת הכרס של הסופר, מובנת מאליה. הספר החדש יצא עשר שנים לאחר פרסומה של הביוגרפיה החשובה ההיא, הוא קצר בהרבה, מפורט פחות ועמוס פחות עדויות ומסמכים, ויערו חורג הרבה מעבר לעולם המחקר האקדמי: 'מעל לכול עמדה לנגד עיני', כותב לאור, 'השאיפה לקרב את עגנון לציבור רחב של קוראים, לומדים ומתעניינים' (עמ' 7). איני שופט אובייקטיבי במקרה זה, שכן אני חוקר את כתבי עגנון זה עשר שנים, אבל אם הספר מרשים את ה'מתעניינים' בשליש ממה שהרשים אותי, הרי המטרה הושגה.

הפרק הראשון מתאר את תקופת בוטשאטש בחייו של עגנון: מלידתו בשנת 1887 עד עלייתו ארצה בשנת 1908. מדהים הוא הגלגול הדרמטי של נער הכותב שירה פרוכניציאלית ביידיש לסופר צעיר מבריק הזוכה לתמיכתו ולאהדתו, אם לא להערצתו, של יוסף חיים ברנר. עם זאת כבר ביצירותיו הראשונות אפשר למצוא את יסוד גשמתה של היצירה העגנונית המהוללת. בצדק מצטט לאור את יצירתו הראשונה של עגנון בעברית (1904), שיר על ילד שירדה חצים בשטן

בקלויז, ומביא מדבריו של רב סדן, שראה בשיר השתקפות של דימוי העצמי של המחבר. אוסיף רק שדמות הילד כשליח ציבור, שהתגלגלה מאוחר יותר לדמויות כבודות המשקל של הזנים- צדיקים המקרשים את שם ה', משקפת לא רק את שאפתנותו של עגנון הנער (ובעצם הגבר הצעיר) 'לגדולות', כלשונו של לאור בעקבות סדן, אלא בעיקר את תפיסתו התאולוגית- סוציולוגית את עצמו כאמן שליח ציבור.¹ תפיסה זו השתנתה מעט מאוד במרוצת השנים, וודאי שהיא לא השתנתה בתקופה השנייה בחייו של עגנון, תקופת פו.

בשנת 1908, מספר לאור בפרק השני, עלה עגנון ארצה, ובאותה השנה פרסם את הסיפור שהביא לו את ביכורי התהילה ואת שם העט שלו – 'עגנונות'. זהו ללא ספק סיפור מורכב, עמוק ומסתורי למדי, סיפור ארס-פואטי וקבלי במלוא מובן המילה. לכן מתמיה משהו שלאור בחר לציין את קריאתו הראליסטית-ביקורתית, בנוסח משכילי דווקא:

במסווה של סיפור מסורתי [...] הציג עגנון עולם קרוע, מסוכסך ונטול חסד, הרהוק מרחק רב מעולמם של סיפורי יראים. [הסיפור עלה על יצירות קודמיו של עגנון] בתובנות האנושיות 'שעלו ממנו: המשבר בחיי הנישואין, תחושת הזרות הנוצרת בין בני הזוג וההערפה הברורה של ההתקשרות המבוססת על אהבה ועל כמיהה ארוטית על פני התקשרות שמקורה בשיקולים בעלי אופי חברתי. בין השיטין גם סיפר עגנון סיפור עגום וקודר למדי על הארץ שזה מקרוב בה לגור בה (עמ' 24).

וזאת בשעה שכבר בעמוד הבא מביא לאור ממאמרו של ברנר ב'הפועל הצעיר' ממאי 1909, מאמר שבו השווה את 'עגנונות' ל'מעשיות היותר

1 ראו: ה' ויס, 'סיפורי החזנים לעגנון', עמודים, 614 (תשנ"ח), עמ' 21-25.

קתדרה 140, תמוז תשע"א, עמ' 180-183

פואטיות שני
 בכל אופן ע
 פרדוקסלית
 העקוב למיט
 ו'לילות'. הא
 שונים, היהו
 לאור? האם
 זה מזה? או
 כוחם מבאר
 הפנים?³ כך
 בתקופה הב
 צאתו לברלי
 לתקופת
 את הפרק ה
 יצירת עגנון
 אותם המקר
 ברצינותו וב
 היהודי המסו
 היריעה לא
 'נפלאות שם
 שהיא את ז
 היתולי, המ
 (עמ' 52). ו'
 את 'הכנסת א
 כ'סיפור קומ
 חוזר והדגש
 ספרות העיני
 'הרנסנס היה
 המזרדה אידו
 נדמה לי ע
 היה שיצירו
 פולקלוריסט

2 צבי מרק, בר-אילן משקעי י'

ש"י עגנון

דן לאור

או נאור־רומנטיים, חזקים ככל שהיו, אלא בתשוקה בלתי נשלטת לכתיבה יהודית מסורתית. דווקא סיפורי פולין, שמופיעות בהם לעתים דמויות אנושיות ועסיסיות של גויים, חושפים את המטפיזיקה היהודית של מרכז הקהילה הקדושה, שממנו התבונן המספר בעולם. עגנון כתב ברצינות ובכנות גם כשהתלוצץ ושיחק, הוא לא ערג ערגה רומנטית לשורשים, משום שמעולם לא ניתק מהם, והמילה היהודית לא הייתה עבורו פולקלור משום שהוא חי אותה ולא התבונן בה מן הצד. מצב הדברים הזה התבהר בתקופה הבאה בחייו של עגנון, שבה עוסק לאור בפרק הרביעי בספרו.

פואטיות של ר' נחמן מבראצלאב' (עמ' 25).² בכל אופן עגנון של תקופת יפו מצטייר כדמות פרדוקסלית למדי, כמחברם של הסיפור 'זהיה העקוב למישור' ושל סיפורי אהבה כמו 'אהות' ו'לילות'. האם באמת ינקו סיפורים אלו ממקורות שונים, היהודי-הפולקלורי והנאו־רומנטי, כדברי לאור? האם מקורות אלה באמת שונים כל כך זה מזה? או שמא סיפורים אלה כאחד שאנו את כוחם מבאר מים חיים של החכמה היהודית רבת הפנים?³ כך או אחרת, המורכבות הלכה והתגברה בתקופה הבאה בחייו של עגנון, שנפתחה עם צאתו לברלין בשנת 1912.

לתקופת גרמניה (1912-1924) מייחד לאור את הפרק השלישי בספרו. ככלל הערכותיו את יצירת עגנון בתקופה זו משכנעות בהחלט, למעט אותם המקרים שבהם לעניות דעתי הוא ממעיט ברצינותו ובכנותו של עגנון ביהסור אל 'העולם היהודי המסורתי' (עמ' 53). ייתכן שמפאת קוצר היריעה לא הרחיב לאור דיבור על סיפור כמו 'נפלאות שמש בית המדרש הישן' והסתפק בכך שתיאר את הסיפור הרציני והמורכב הזה כ'סיפור היתולי, המגלה את המתח בין יהודים לגויים' (עמ' 52). וייתכן שמאותה הסיבה לאור מאפיין את 'הכנסת כלה', סיפור הגרעין של הרומן הנודע, כ'סיפור קומי' (עמ' 53). לעומת זאת הוא מדגיש חוזר והדגש גורם חיצוני ושולי לדעתי לפריחת ספרות העיירה של עגנון ולהתקבלותה האוהרת – 'הרנסנס היהודי בגרמניה' (שם), הגעגוע לשורשים המזרח אירופיים בקרב האינטלקטואלים היהודים. נדמה לי שכבר בתקופה זו בחיי עגנון נהיר היה שיצירתו והתקבלותה מונעות לא באפנות פולקלוריסטיות הולפות, לא בהלכי רוח רומנטיים

יה בשיר
! אוסיף
תגלגלה
! חזנים
לא רק
ם הגבר
בעקבות
זולוגית
1 תפיסה
ז, וודאי
זייו של

ה עגנון
שהביא
שלו –
: עמוק
י במלוא
ור בחר
נ, בנוסה

ון עולם
מעולמם
ז קורמיו
: המשבר
בני הזוג
ססת על
שמקורה
גם סיפר
ה מקרוב

יא לאור
זי 1909,
ת היותר

דיים, 614

3 ראו למשל: צ' ויס, 'מות השכינה' ביצירת ש"י עגנון: קריאה בארבעה סיפורים ובמקורותיהם, רמת־גן תשס"ט, עמ' 92-116.

2 צבי מרק, בהרצאתו בכנס עגנון שהתקיים באוניברסיטת בריאילן ב־2 במרץ 2010, עמד על השיבותם של משקעי יצירת ר' נחמן בכתיבה העגנונית.

תקופה זו, שנפתחה באסון כבר ורב משמעות בעיני עגנון – שרפת ביתו בגרמניה והזרה כמעט בהולה לארץ – שיאה בהוצאת מהדורה ראשונה בעלת ארבעה כרכים של 'כל סיפוריו של ש"י עגנון' בשנת 1932. בפרק החמישי, הנקרא באופן סימפוטומטי 'פנים אחרות', בתארו את 'הכנסת כלה', לאור מאפיין את עגנון כדיוקנאי של ימים עברו, של 'התרבות, ההווי, המנהגים, האמונות והדעות שרווחו בתחילת המאה התשע-עשרה', של 'עולם יהודי שהיה ואיננו עוד' (עמ' 80-81). ולכן אין זה פלא שכאשר הביוגרף בא להציג את עמדתו של סדן, בפרט באשר לסיפורי 'ספר המעשים', שהתחילו לצאת לאור בשנת 1932, הוא מדגיש את הקרע כביכול בתודעתו של עגנון: 'עגנון, שנתפס עד אז בעיקר כמייצגו של עולם המסורת, נתפש בעיני סדן כמי שנושא עמו בה בעת את אותותיו של המשבר' (עמ' 87). חולשתן של הדיכטומיות הנקוטות כאן בולטת לעין. בכל אופן ברור לי שהסיפורים ה'מסורתיים' של עגנון הרמוניים לא יותר משהסיפורים ה'מודרניים' שלו משבריים.⁴

לקראת סיום הפרק החמישי לאור מציין את פרסומם של שני כרכים נוספים מכתבי עגנון (עמ' 99), מציג את 'סיפור פשוט', שהופיע בכרך החמישי, ופותח את הפרק השישי בהצגת הסיפור 'תחת העץ' מתוך הכרך השישי. אגב כך הוא עוסק בעמדות הפוליטיות של הסופר, שלדעתו עגנון מיעט להביען, ובפרט ביחסו לסכסוך הערבי-היהודי בארץ, ובהמשך הפרק הדרמטי הזה, בהציגו את יצירת עגנון בסוף שנות

השלושים ובתחילת שנות הארבעים, כמו הרומן 'אורח נטה ללון' (1939), פותח לאור דיון בייצוג השואה בכתבי עגנון. הפרק מסתיים בהערה על הסיפור 'הסימן', אשר 'מכלל יצירתו של עגנון היה לסיפור האחד והיחיד הנושא את התו המובהק של 'סיפור שואה' (עמ' 134). לעניות דעתי 'אי הכתיבה' של עגנון על השואה, כמו 'אי כתיבתו' על פוליטיקה, זועקת מעשרות סיפוריו באין-סוף רמזים וגם במפורש, כמו למשל בסיפורי 'קורות בת'ינו' ו'עיר ומלוואה', ולאור עצמו מציין זאת בהציגו ספרים אלה בהמשך הביוגרפיה. אני מצרר בדעה כי החל ב'אורח נטה ללון' (שנכתב לפני השואה) לא הפסיק עגנון לכתוב על השואה,⁵ אם כי רווחת גם דעה המצמצמת נושא זה לסיפורים אחדים, לעתים לסיפור 'הסימן' בלבד.

בפרק השביעי לאור מרחיב בהצגת הרומן 'תמול שלשום' (1946), ובייחוד בדיון בסיומו הטרגי. מדבריו, המאזכרים בין היתר את מאמריו של ברוך קורצווייל בנושא, עולה תמונה חלקית למדי ומעוותת משהו של רומן פסיכולוגי-חברתי אנטי-דתי ואנטי-ציוני.⁶ את 'אחד מסיפורי המופת' של עגנון 'שני תלמידי חכמים' שהיו בעירנו' (1946) לאור מציג דרך עיניו של אפרים אלימלך אורבך, כנראה מתוך הזדהות עם תפיסתו: 'מתברר כי הזמן שבו הייתה התורה תפארתם של ישראל לא השפיע בהכרח על דרכם של שני החכמים, ששניהם היו גדולים בתורה, ולפיכך – אמר אורבך בשנינות רבה – 'אין כאן סיפור מופת על איש מופת ולא תוכחה נגד קנאות, אלא פרק מתוך ספר המעשים' (עמ' 146). אמנם אי אפשר

4 והרי על מורכבות הדברים כבר עמדו החוקרים. ראו למשל: א' הולץ, 'המשל הפתוח כמפתח לספר המעשים לש"י עגנון', הספרות, 4 (1973), עמ' 296-333.

5 ראו: ה' ויס, "עד הנה" כמבוא לשואה, ביקורת ופרשנות, 36-35 (תשס"ב), עמ' 112.

6 להשוואה ולפולמוס ראו למשל: ד' לנדאו, "כוונת המחבר" ביצירת עגנון, ביקורת ופרשנות, 36-35 (תשס"ב), עמ' 147-166; ר' טבול, 'הרב, הסופר והדרך שבין יפו וירושלים: הרב קוק ועגנון מול הזהות הציונית העת העלייה השנייה', מורשת ישראל, 2 (תשס"ו), עמ' 120-139.

1846

להתכחש לש
לסיפור זה גו
גם אל לנו
הסיפור, המב
המסורתיות;⁷
לו מקום בספ
בסוף ש
החמישים פר
'שירה', ומי
מרחיב בדברי
האפשרויות י
פואטיות אך
שונים, בעיק
סייעו לו מן
רומן אנרכי
ומופרים כל
לומר אם סב
מתנגדי הרנו
בהחלט אי א
הסותרת את
בעילום שמו
והבשל להח
ובדקויות שי
רגילה והבנה
שקופה ומדו
לאור מצ
כתב עגנון
עתידיים היו
והוא מוסיף:
ואפילו המנ
לב את עבו
בהתפתחות

7 ראו: א' ל
של ש"י
אלפיים, 2

הערצתם' (עמ' 159). איני יודע, ייתכן שבאותה העת נראה היה הדבר כשינוי (שהיה בעצם בלתי נהיר לקוראים), אבל כיום, במבט לאחור, נראית התפתחות יצירתו של עגנון רציפה ועקיבה לחלוטין. ההגדרות שלאור מביא בשמו של גרשם שלום נראות תקפות ליצירות רבות של עגנון מכל תקופות חייו: 'לשמר את צורות החיים שנדונו לכלייה', 'אוטוביוגרפיה מטאהיסטורית' (בהתייחסותו לסיפור 'הדום וכסא'). גם אם היה שינוי, הוא לא היה עמוק יותר מהשינויים הקודמים בהתפתחות יצירתו.

מעניין לעניין הביוגרף מגיע לכרוניקה הסוערת של זכיית עגנון בפרס נובל, שבה גם פתח את ספרו, וכך הוא יוצר כעין סיפור מסגרת. ייתכן שזה רק עניין של טעם, אבל פרס נובל מתאים בקושי לתפקיד זה, שכן כבר בימים ההם היה מפעל פוליטי. בשנת 1965 נדחתה מועמדותו של עגנון לטובת הסופר הסובייטי מיכאיל שולוחוב, שאת ספריו אין איש קורא היום, ובשנת 1966 נאלץ עגנון להתחלק בפרס עם המשוררת השוודית-היהודייה גלי זקש, 'שאת שמה לא שמע מעולם' (עמ' 177). 'הידיעה על אודות שותפתו לפרס [...] הפתיעה אותו וגרמה לו מבוכה' (שם), כותב לאור, ואפשר להוסיף שלא הייתה זו ההחלטה המביכה הראשונה ולא האחרונה של ועדת פרס נובל.

הפרק האחרון של הביוגרפיה, 'סוף דבר', מספר על פרסום כתבים מעיזבונו של עגנון, הכוללים רומנים שלא הושלמו, סיפורים שלא פורסמו או לא נכללו ב'כל סיפוריו', ספרי כינוס וכרכי איגרות. לאור מסיים את הביוגרפיה בדברים מלאי עצמה, שמן הראוי לחתום בהם גם מאמר זה: 'וכך ממשיך עגנון, שהוא יליד המאה התשע עשרה [...] לצעוד בראש שיירת הספרות העברית בפתחה של המאה העשרים ואחת – בהשקט ובבטחה' (עמ' 195).

להתכחש לשנינותו של אורבך, שניסה להקנות לסיפור זה גוון אוניוורסליסטי וסוראליסטי, אבל גם אל לנו לפספס את טיבו המאגי-מיתי של הסיפור, המבוסס במלואו על המעשיות היהודיות המסורתיות;⁷ טיבו זה של הסיפור עשוי להבטיח לו מקום בספר כמו 'עיר ומלואה'.

בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים פרסם עגנון פרקים אחדים מרומן חדש, 'שירה', ומיד לאחר מכן גזז את הרומן. לאור מרחיב בדבריו הן על הרומן עצמו והן על הסיבות האפשריות לגניזתו בידי המחבר, בהן סיבות פואטיות אך בעיקר 'הסתגיונותיהם של קוראים שונים, בעיקר מצד שלומי אמוני ישראל, ואלה סייעו לו מן הסתם להבין כי "שירה" הוא בעצם רומן אנרכיסטי, שבו מתפרקות כל המוסכמות ומופרים כל הציוויים' (עמ' 152-153). קשה לומר אם סברה מוגזמת זו מייצגת רק את עמדת מתנגדי הרומן או גם את עמדתו של לאור, אך בהחלט אי אפשר שלא להסכים עם סברה אחרת, הסותרת את הסברה הקודמת, והמובאת אף היא בעילום שמות, כי ב'שירה' 'השכיל האמן המבוגר והבשל להתכונן ממרום גילו [...] במורכבויות ובדקויות של הקיום האנושי מתוך רגישות בלתי רגילה והבנה פסיכולוגית עמוקה ובאמצעות לשון שקופה ומדויקת' (עמ' 153).

לאור מציין שהחל מאמצע שנות החמישים כתב עגנון בעיקר סיפורי בוטשאטש, שרובם עתידיים היו כנראה להיכלל בספר 'עיר ומלואה', והוא מוסיף: 'ספק רב הוא אם קוראיו של עגנון, ואפילו המבקרים המקצועיים שליוו בתשומת לב את עבודתו, נתנו את דעתם לשינוי שחל בהתפתחות יצירתו של הסופר שהיה מושא

7 ראו: א' ליפסקר, 'טרנסגרסיה ומאגיה רדומה בסיפורו של ש"י עגנון' שני תלמידי חכמים שהיו בעידונו', אלפיים, 32 (תשס"ח), עמ' 133-148.

זו הרומן
ן בייצוג
ערה על
ול עגנון
המובהק
יעתי 'אי
כתיבתו'
איין-סוף
י 'קורות
יין זאת
ני מצדד
זב לפני
אה,⁵ אם
סיפורים

ז הרומן
בסיומו
מאמרו
ז חלקית
י-חברתי
מסיפורי
ם שהיו
ל אפרים
תפיסתו:
רתם של
של שני
'פיכך –
ור מופת
ולא פרק
זי אפשר

י; "כוונת
ז, 35-36
פר והדרך
ת הציונית
(תשס"ו),